

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

Taigi dar 1905 m. revoliucijos laikotarpiu išryškėję skirtingi Lietuvos tautų siekiai švietimo srityje 1908 m. įgijo dar aiškesnius kontūrus ir tai, be jokios abejonės, trukdė šių tautų interesus išreiškiančioms visuomeninėms grupėms susitarti dėl bendros pozicijos, svarstant aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje idėją.

Vietinės nacionalistinės pakraipos rusų organizacijos protestavo prieš universiteto steigimą. Buvo baiminamasi, kad naujoji mokymo įstaiga taps dar vienu lenkų kultūros bastionu³³. Nors būta ir kitokių nuomonių. Technikos ir chemijos mokyklos direktorius pasisakė už Fizikos-matematikos fakulteto steigimą³⁴. Universiteto su žemės ūkio skyriumi įkūrimui pritarė ir VŠA globėjo atstovas komisijoje Vsevolodas Flerovas³⁵.

*Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą
Šiaurės Vakarų krašte*

Žinoma, kad paskutinis pasitarimas dėl aukštosios mokyklos įkūrimo įvyko gegužės 26 d. Kodėl gi taip entuziastingai pradėtas darbas staiga nutrūko? Vėlesnių metų dokumentuose rašoma, kad komisija nutraukė savo veiklą „dėl mažos vilties palankiai išspesti šį klausimą“³⁶. Verta pabandyti išsiaiškinti to „nepalankumo“ priežastis.

Iš istorinės literatūros žinome, kad neoslavizmo pakilimas baigėsi po Prahoje 1908 m. liepos mėnesį vykusio įvairių slavų tautų visuomenės veikėjų suvažiavimo. Taigi valdžiai nebereikėjo „žaisti“ su lenkais. Tiesa, valdžios rusifikacinės intencijos išryškėjo dar anksčiau.

Vyriausybės pozicija aiškiai išsakyta 1908 m. balandžio 3 d. liaudies švietimo ministro Aleksandro Švarco atsiliepime dėl valstybės gynybos plano

³³ Rusų tautinės sąjungos peticija be datos, adresuota liaudies švietimo ministrui, *RVA*, f. 733, ap. 154, b. 171, l. 24; Tikrieji rusai apie Vilniaus universitetą, *Vilniaus žinios*, 1908, Nr. 75; Posiedzenie rosyjskiego związku kresowego, *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 44; Общее собрание членов Виленского отдела русского крайнего союза, *Виленский вестник*, 1908, № 1442.

³⁴ Wyższy zakład naukowy w Wilnie. II. Potrzeba wydziału fizyko-matematycznego. (Referat P. Sobolewa, dyrektora szkoły chemiczno-fizycznej), *Goniec Wileński*, 1908, Nr. 174.

³⁵ К открытию в Вильне высшей школы, *Северо-Западный голос*, 1908, № 729.

³⁶ Vilniaus miesto valdybos liaudies švietimo komisijos pirmininko 1911 m. gegužės 23 d. laiško E. Lagorijui juodraštis, *LVA*, f. 938, ap. 6, b. 312, l. 306.

projekto. Tame dokumente, be kita ko, teigiama, kad „būtina šalinti visas kitataučių pretenzijas į bet koki atskirumą ir mokyklos nacionalizaciją. Vadovaujantis pradas turi būti vieninga rusiška visų lygių valstybinė mokykla visiems be išimties imperijos kitataučiams <...>. Artimiausiu metu reikia visiškai atsisakyti naujų aukštųjų mokyklų steigimo pakraščiuose ne tik ten, kur kitataučiai vyrauja, bet net ten, kur jie sudaro nemažą gyventojų dalį“³⁷. Vėliau paaiškėjo ir dar viena aplinkybė: naujas universitetas Rusijoje bus steigiamas tik po to, kai bus visiškai įkurtas Saratovo universitetas³⁸. O ir „Viltis“ įtarė, kad valdžia šiuo atveju žaidžia dvigubą žaidimą: „Jeigu vyriausybė iš tiesų norėtų duoti Vilniaus apygardai didžiąją mokyklą, tada nedarytų miestui tokios sunkios nepakeliamos sąlygos“³⁹.

Valdžios įvykdyta reorganizacija Varšuvos universitete taip pat turėjo „atšaldyti“ dalies Lietuvos visuomenės, pirmiausia lenkų, norus steigti aukštąją mokyklą Vilniuje. Vyriausybė 1908 m. pavasarį galutinai atsisakė minties Varšuvos universitete „perauklėti“ lenkų jaunimą ir sudarė kuo palankesnes sąlygas rusams į jį stoti⁴⁰.

Nuo 1908 m. ir žydams liko vis mažiau vilčių, kad bus paisoma jų poreikių švietimo ir kultūros sferose. III Valstybės Dūmoje kai kurie dešiniųjų rusų partijų atstovai siūlė žydu, kaip antivalstybinio elemento, iš viso nepriimti į aukštąsias mokyklas⁴¹. Nereikėjo ilgai laukti, ir vyriausybė ėmėsi dar griežtesnės segregacinės politikos žydu atžvilgiu. 1908 m. pradžioje Ministrų tarybos iniciatyva „prisimintas“ žydams taikomas *numerus clausus*. Ministrų tarybos pirmininkas Stolypinas siūlė visose valstybės finansuojamose aukštosiose mokyklose įvesti vienodą priimamų žydu normą – 4%. Tuo tarpu liaudies švietimo ministras Švarcas siūlė eiti jau išbandytu keliu ir nustatyti skirtingas normas: sostinėse 3%, sėslumo zonoje 10%, kitoje imperijos dalyje 5%. Be to, Švarcas buvo už tai, kad etnokonfesinis principas būtų papildytas socialiniu ir aukštųjų mokyklų durys būtų atviros tik turtingesnių žydu vaikams. 1908 m. rugpjūčio 19 d. Ministrų tarybos posėdyje patvirtintas liaudies švietimo ministro siūlytas etnokonfesiniu kriterijumi paremtas *numerus clausus*.

³⁷ Cituojama pagal: А. А́врех, *Столыпин и третья Дума*, Москва, 1968, с. 26; S. D. Kassow, *Students, Professors and the State...*, p. 325.

³⁸ [?], Wice-minister oświaty w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1909, Nr. 278.

³⁹ [Redakcinis], Universitetas ir politechnika Vilniuje, *Viltis*, 1907, Nr. 31.

⁴⁰ А. Е. Иванов, Варшавский университет, *op. cit.*, с. 202–203.

⁴¹ R. Salzmann, *Die Schulpolitische Vorstellungen der Parteien in der dritten Reichsduma*, Bonn, 1972, S. 407–410.

Caras šį nutarimą patvirtino rugsėjo 16 d.⁴² 1909 m. *numerus clausus* pradėtas taikyti ir privačiose mokymo įstaigose⁴³. 1911 m. žengtas naujas žingsnis. *Numerus clausus* pradėtas taikyti ir eksternams. Šis naujas suvaržymas ypač skaudžiai palietė žydus. Mat nemaža dalis jų dėl *numerus clausus* egzistavimo vidurinėse mokyklose savarankiškai pasiruošdavo abiturijos egzaminams⁴⁴. Tokių priemonių kontekste nieko nebeturėjo stebinti gandai, esą universitete, kurį galbūt valdžia leisianti įkurti Vilniuje, žydų studentų skaičius bus dar stipriau ribojamas nei kituose universitetuose⁴⁵.

Visos šios bei čia nepaminėtos segregacinės priemonės žydų atžvilgiu vertė jų politinius lyderius ieškoti naujų savos kultūros puoselėjimo kelių. 1909 m. Kaune įvykusiame įvairių žydų organizacijų atstovų suvažiavime, kurį inicijavo vienas iš įtakingiausių Rusijos žydų bei kadetų partijos veikėjas Maksimas Vinaveras, be kitų sprendimų, buvo nutarta įsteigti komitetą, kuriam prigijo Kauno komiteto pavadinimas. Jame buvo subrandinta idėja įkurti žydams atskirą aukštąją mokyklą Rusijoje. Buvo apsisota ties politechnikos institutu. Tokį pasirinkimą nulėmė ne tik praktiniai sumetimai, bet ir dar viena svarbi aplinkybė. Norint įkurti universitetą, reikėjo gauti Liaudies švietimo ministerijos leidimą. Tuo tarpu buvo gerai žinoma, kad šios institucijos valdžia į tokius sumanymus žiūri nepalankiai. Būtent todėl pasirinktas politechnikos institutas, kuris būtų priklausęs Prekybos ir pramonės ministerijos žiniai. Ši aukštoji mokykla turėjo būti įsteigta žydų sėslumo zonoje, todėl pasirinktas vienas iš didžiausių čia buvusių miestų – Vilnius⁴⁶. Tačiau valdžia, ilgai delsusi duoti atsakymą, 1914 m. tokios aukštosios mokyklos steigti Vilniuje neleido⁴⁷. Sumanymas įgyvendintas 1916 m. Jekaterinoslave⁴⁸. Panašiu metu prisiminta

⁴² *Особые журналы Совета Министров царской России 1906–1917 гг.*, 1908 год, Москва, 1986, с. 611–612; S. D. Kassow, *Students, Professors and the State...*, p. 327–328.

⁴³ H.-D. Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie...*, S. 113.

⁴⁴ *Ibid.*, S. 115; С. М. Дубнов, *Новейшая история...*, с. 435–436.

⁴⁵ Vilniaus universiteto reikalai, *Viltis*, 1909, Nr. 135; Uniwersytet w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1909, Nr. 264; greičiausiai čia turėta omenyje 10% norma, taikoma sėslumo zonoje.

⁴⁶ А. А. Пресс. [?], *Борьба за высшее образование евреев при Николае II, Еврейская летопись*, сборник третий, Ленинград, Москва, 1924, с. 138; *Politechnika žydams Vilniuje, Lietuvos žinios*, 1911, Nr. 4.

⁴⁷ А. А. Пресс. [?], *Борьба за высшее образование евреев*, op. cit., с. 139.

⁴⁸ *Ibid.*; Г. Б. Слиозберг, *Дела минувших дней. Записки русского еврея*, Париж, 1934, т. 3, с. 300–301. Čia nurodyti 1911 m., tačiau manytume, kad pirmasis šaltinis yra patikimesnis, jame ši problema aptarta detaliau.

dar 1902 m. Semiono Dubnovo iškelta mintis steigti žydams aukštąją mokyklą Vakarų Europoje⁴⁹, tam reikalui įsteigtas specialus fondas⁵⁰. Tačiau prasidėjęs karas neleido įgyvendinti šio projekto⁵¹.

Taigi visos žydų visuomenės pastangos liudijo, kad šios etnokonfesinės grupės interesams atstovaujantys veikėjai (net tie, kurie palankiai vertino pilietinės ar kultūrinės žydų integracijos Rusijoje galimybes) nebesitikėjo valdžios politikos pokyčių žydų atžvilgiu, taip pat aukštojo mokslo srityje.

Nepaisant šių bandymų kurti žydiškus edukacinius centrus už Rusijos imperijos ribų, Lietuvos žydai ir po 1908 m. dalyvaudavo, tiesa, kiek yra žinoma, gana pasyviai, projektuojant aukštosios mokyklos steigimą Lietuvoje.

Taip buvo ir 1911 m., kai tokius planus bandė įgyvendinti Vilniaus miesto valdžia. 1911 m. rugsėjo mėnesį miesto liaudies švietimo komisija pasiūlė įsteigti Vilniuje universitetą Romanovų dinastijos valdymo 300-ųjų metinių progą⁵². Matyt, tikėtasi, kad valdžia tokia proga negalės atsakyti neigiamai. 1912 m. miesto dūma ne kartą svarstė šią idėją ir jai pritarė⁵³. Tačiau valdžia neleido siūsti į Peterburgą delegacijos su tokiu prašymu⁵⁴. Būta ir kitais metais gandų apie planuojamą aukštosios mokyklos įkūrimą šiame krašte⁵⁵.

Paskutiniaisiais metais prieš Pirmąjį pasaulinį karą aukštosios mokyklos įkūrimo Šiaurės Vakarų krašte iniciatyvos vis dažniau imdavosi griežtą kultūrinės rusifikacijos politiką propagavusios rusų organizacijos. Tikėtasi taip įsteigti čia stiprų rusų kultūros centrą, kuris padėtų kovoti su kitataučiais.

1913 m. sausio 25 d. Minsko gubernijos zemskinis susirinkimas inicijavo žemės ūkio instituto steigimą šiame mieste. Valstybės Dūma šį sumanymą

⁴⁹ С. М. Дубнов, *Письма о старом и новом еврействе (1897–1907)*, Санкт-Петербург, 1907, с. 144.

⁵⁰ Idem, *Книга жизни...*, с. 153.

⁵¹ Visi šie sumanymai brandinti sionistams nedalyvaujant. Šie kaip tik tuo metu, kai buvo iškelta universiteto steigimo Vakarų Europoje idėja, viename savo kongrese nusprendė steigti universitetą Jeruzalėje.

⁵² [?], „Carų Romanovų“ vardo universitetas Vilniuje, *Lietuvos žinios*, 1911, Nr. 106.

⁵³ *Журналы виленской городской думы за второе полугодие 1912 года*, Вильна, 1912, с. 138–140.

⁵⁴ Vilniuje, *Lietuvos žinios*, 1913, Nr. 22.

⁵⁵ Uniwersytet w Wilnie, *Kurjer Litewski*, 1909, Nr. 179; Vilniaus universitetas, *Viltis*, 1909, Nr. 92; Svarbi žinia, *Lietuvos žinios*, 1913, Nr. 30; L. Noreika, Vilniaus universitetas, *Viltis*, 1911, Nr. 61.

parėmė tų pačių metų birželio 10 d. posėdyje⁵⁶. Tačiau vyriausybė nepritarė šiam sumanymui motyvuodama tuo, kad 1912 m. vasario 9 d. Ministrų taryboje buvo patvirtintas aukštųjų mokyklų steigimo imperijoje planas, ir kol jis neįgyvendintas, nėra prasmės imtis naujų sumanymų. Be to, laikytasi nuostatos, kad naujos aukštosios mokyklos bus steigiamos tik ten, kur visuomenė suras pakankamai lėšų aukštajai mokyklai įsteigti ar bent didžiąją dalį jų (išlaikymas po to būtų garantuotas išdo lėšomis). O Minske tokių lėšų buvo nepakankamai⁵⁷.

Dėl universiteto steigimo viename iš Šiaurės Vakarų krašto miestų (pirmenybė teikta Minskui ir Vitebskui) rusų nacionalistai iš pradžių kreipėsi į liaudies švietimo ministrą⁵⁸, vėliau taip pat inicijavo šio sumanymo svarstymą Dūmos 1914 m. vasario 4 d. posėdyje⁵⁹. Dėl tų pačių priežasčių, kaip ir aukštosios žemės ūkio mokyklos įkūrimo Minske atveju, šis sumanymas taip pat nebuvo palaimintas aukščiausiuose valdžios sluoksniuose. Tik čia prisidėjo dar vienas motyvas: tvirtindamas anksčiau minėto Ministrų tarybos posėdžio žurnalą, Nikolajus II parašė rezoliuciją, kurioje teigiama, kad Rusijoje reikia naujų aukštųjų techninių ir žemės ūkio mokyklų, o universitetų jau yra pakankamai⁶⁰.

⁵⁶ Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1913 г. Сессия первая, ч. 3, Санкт-Петербург, 1913, стб. 1577–1578; Įstatyminis pasiūlymas dėl aukštojo žemės ūkio instituto steigimo Minsko mieste, įteiktas 1914 m. vasario 4 d., RVIA, f. 1276, ap. 10, b. 941, l. 1–2.

⁵⁷ Valstybės kontrolieriaus 1914 m. vasario 20 d. raštas Ministrų tarybos pirmininkui, finansų ministro 1914 m. kovo 1 d. raštas Ministrų tarybos pirmininkui, RVIA, f. 1276, ap. 10, b. 941, l. 4, 7.

⁵⁸ Ministrų tarybos pirmininko 1913 m. birželio 11 d. raštas liaudies švietimo ministrui, *ibid.*, ap. 9, b. 672, l. 1.

⁵⁹ Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1913 г. Сессия вторая, ч. 5, Санкт-Петербург, 1914, стб. 613; Įstatyminis pasiūlymas dėl universiteto steigimo Šiaurės Vakarų krašte, RVIA, f. 733, ap. 155, b. 1175, l. 1–3.

⁶⁰ Liaudies švietimo ministro 1914 m. vasario 23 d. raštas Ministrų tarybos pirmininkui, *ibid.*, l. 5; В. Н. Яковлев, *Политика русского самодержавия в университетском вопросе (1905–1911 годы)*, Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград, 1971, с. 19; А. Е. Иванов, *Высшая школа России...*, с. 185; D. Kassow, *Students, Professors and the State...*, p. 367.

Stačiatikių dvasinės akademijos steigimo Vilniuje projektą 1913 m. spalio 3 d. susirinkime inicijavo įvairių rusų organizacijų Vilniuje atstovai. Šiam sumanymui pritarė ir aukščiausia Stačiatikių bažnyčios dvasinė vadovybė Sinodas, tačiau jo nepavyko įgyvendinti neradus naujai įstaigai laisvų patalpų⁶¹.

Rusijos politinio elito pažiūrų bei konkrečių „tautinės politikos“ veiksmų analizė nedviprasmiškai leidžia teigti, kad po 1905–1907 m. revoliucijos aukštosios mokyklos, ypač universiteto, įkūrimui Vilniuje nebūta jokių realių galimybių. Tai sąlygojo tiek finansinių ir intelektualinių išteklių trūkumas visoje imperijoje, tiek lenkų bei žydų įsigalėjimo „pakraščiu“ universitete baimė.

⁶¹ Informacijos apie šios iniciatyvos svarstymą galima rasti šiose bylose: *RVIA*, f. 797, ap. 84, b. 41; *ibid.*, f. 802, ap. 11, b. 509; *ibid.*, f. 796, ap. 196, b. 564.